

MORÁL ÉS GENEALÓGIA

GEDŐ ÉVA – SCHWENDTNER TIBOR

A GENEALÓGIA FOGALMÁT, mely a 17. századtól a családi, származási kapcsolatokat vizsgáló történeti segédtudomány megnevezésére szolgált, Nietzsche emelte be a filozófiai gondolkodásba; *A morál genealógiájához* című művében „a morál mint következmény, tünet, maszk, tartufféria, betegség, félreértés” (KSA 5 253. o., magyarul: 5. o.¹) került vizsgálatra, Nietzsche a morált annak *eredete* vonatkozásában értelmezte. Az eredet kérdése persze már réges-régen foglalkoztatta a filozófusokat, ám a századforduló évtizedeiben korábban soha nem látott módszertani tudatossággal került előtérbe e problematika. A genealógia kifejezés felbukkanását azon tematikus vizsgálatok előjelének tekinthetjük, melyeket néhány évtizeddel később az úgynevezett *fenomenológiai mozgalom* képviselői végeztek el. Ezek a módszertanilag kifinomult fenomenológiai vizsgálódások arra is alkalmat adhatnak, hogy Nietzsche kísérletét azáltal újragondoljuk, hogy az eredetkutatás kidolgozott dimenzióit kapcsolatba hozzuk Nietzsche gondolatmeneteivel. Pontosítva, előadásunk vezető kérdése az lesz, hogy vajon Nietzsche által elmesélt történetet a morálról tekinthetjük-e transzcendentális történetnek, s ha igen, akkor milyen értelemben?

¹ Husserl írásai (*Husserliana*): Hu 6.: *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie*. Haag, Nijhoff. 1954. Hu 15.: *Zur Phänomenologie der Intersubjektivität III*. Haag, Nijhoff. 1973. Hu 29.: *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie Ergänzungsband Texte aus dem Nachlaß 1934-1937*. Dordrecht/Boston/ London, Kluwer. 1993. Husserl magyarul: *Az európai tudományok válsága I-II*. Bp., Atlantisz. 1998. Nietzsche művei (*Kritische Studienausgabe*) KSA 1.: *Die Geburt der Tragödie, Unzeitgemäße Betrachtungen*. München, de Gruyter. 1999. KSA 4.: *Also sprach Zarathustra*. München, de Gruyter. 1999. KSA 5.: *Jenseits von Gut und Böse, Zur Genealogie der Moral*. München, de Gruyter. 1999. KSA 6.: *Der Fall Wagner, Götzen-Dämmerung, Der Antichrist, Ecce homo, Dionysos-Dithyramben, Nietzsche contra Wagner*. München, de Gruyter. 1999. KSA 11.: *Nachlaß 1884-1885*. München, de Gruyter. 1999. Nietzsche magyarul: *A nem morálisan fölfogott igazságról és hazugságról*. In: Jegyzetek és szövegek Heidegger Bevezetés a metafizikába című művéhez. Bp., Ikon. 1995. 32-36. o. *Így szólott Zarathustra*. Bp., Osiris/Gond. 2000. *A morál genealógiájához*. Veszprém, Comitatus. 1998. *Ecce homo*. In: MFSZ 1989/6, 707-784. o.

A „*transzendente Geschichte*” (Hu 15 392. o., Hu 29 87. o.), illetve a „*transzendente Historizität*” (Hu 29 80.) kifejezés a késői Husserl fogalmiságához tartozik;² Husserl egyik alapvető célja e fogalom megalkotásával az, hogy az egyedi történeti események esetlegességét és a – történetileg létrejött – érvényes tudás *a priori*-ját összeegyeztesse, egységes elméletben tárgyalhassa. Husserl azokat az eredeti értelem-alapításokat próbálja megtalálni és leírni, melyek valamely hagyomány *kezdetét* jelentik. Szerinte ezeket az eredeti értelem-alapításokat *nem egyszerűen az emberi találékonyság hozza létre*, hanem a mindig is az emberi létezésben rejlő transzcendentális dimenzió *felfedezéséről és felszínre hozásáról* van szó. A létrejött és megalapított értelem áthagyományozódva egy tradíció konstituens elemévé, előfeltevéssé válik. Az értelmeknek így tulajdonképpen két életük van, először is egyszeri, esetleges eseményként megalapításra kerülnek, ez a megalapítás mintegy köldökszinórként köti össze őket a transzcendentális szférával; a továbbiakban pedig ezek az értelmek megszokás és áthagyományozódás útján *leülednek, tradícióvá válnak*. A transzcendentális történet ezek szerint azoknak az eredeti alapításoknak az összefüggése, melyek minden hagyomány mélyén ott rejlenek. Ezek ugyan egyedi események, ám a transzcendentális szubjektivitás megnyilvánulásaiként az ebben rejlő *a priori* összefüggéseket juttatják érvényre az emberi történelemben.

A transzcendentális történet e fogalma természetesen szorosan kötődik Husserl előfeltevéseihez: a végső megalapozás programjához, a transzcendentális ego önálló létezésének, s valamiféle történeti teleológia lehetőségének a feltételezéséhez. Ám – Husserltől elszakadva – megalkothatjuk a transzcendentális történet tágabb fogalmát is, amelyen *azon konkrét történések sorát értjük, amelyek a további egzisztálás lehetőségfeltételeivé válnak*. Ennyiben tehát minden egyes embernek megvan a maga transzcendentális története, ám valamely szaktudomány, vagy hagyomány szintén rendelkezik ilyen történettel. Kérdéses azonban, hogy e tágabb fogalom elgondolható-e anélkül, hogy ne feltételezzünk valamiféle eleve adott formális struktúrát, az emberi létezés olyan *a priori* szerkezetét, amely játéktérül szolgál a lehetőségfeltételek kialakulásának. Nietzsche genealógiájának most következő analízise esettanulmányként szolgál e kérdéskörhöz.

Nietzsche *A morál genealógiájához* írt előszavában a következőképpen fogalmazza meg könyvének fő célját: „a morális értékek értékét magát kell

² Husserl még a „belső történelem” kifejezést (*innere Historie*) is használja. (Hu 6 386. o., magyarul: II. köt. 70. o.) E fogalmakkal kapcsolatban lásd Derrida izgalmas kommentárját.

már egyszer kérdéssé tennünk. ... Ezen 'értékek' értékét általában adottnak, ténylegesnek vették, amely túl van minden megkérdőjelezésen; mindmáig senki a legkevésbé sem kételkedett abban, hogy a 'jó' értékesebb a 'gonosznál', értékesebb az emberi fejlődés, hasznosság, kiteljesedés szempontjából (az ember jövőjének tekintetében is). Hogyan? Ám mi lenne akkor, ha az ellenkezője lenne az igaz?" (KSA 5 253. o., magyarul: 5. o.)

A vizsgálat tétje tehát a morál értéke maga, ám úgy tűnik, hogy itt nem csak arról van szó, hogy a genealógiai kutatás feltárja a morál eredetét, hanem arról is, hogy a genealógiai vizsgálat *feltétele*, hogy előzetesen *megszabaduljunk attól a mélyen belénk ivódott előfeltételezéstől, amely szerint a morál mint olyan jó dolog*. A küzdelem tehát egyértelműen az *előfeltételezés szintjén* zajlik, Nietzsche nem egyszerűen feltárni, értelmezni akar, hanem az emberi élet morális előfeltevéseit kívánja radikálisan átforgatni. Ő maga úgy lép fel, mint aki megszabadult az emberiséget eddig uraló morális előfeltevésektől – jellemzően magát gyakran valamiféle bolygóközi pozícióba helyezi, s mintegy kívülről tekint a Földre, „A nem morálisan felfogott igazságról és hazugságról” című írás kezdő mondatai például így szólnak: „A számtalan villódzó naprendszerbe szétporciózott Világmindenség egyik félreeső szegletében volt egyszer egy égitest, amelyen bizonyos okos állatok kitalálták a megismerést” (KSA 1 875. o., magyarul: 32. o.). A Nietzsche által előadott történetek a morálról úgy akarják ezt a morális előítéletektől való megszabadulást elősegíteni, hogy megmutatják, milyen módon *alakultak ki morális meggyőződéseink*.

Nietzsche több egymással összefüggő történetet is előad, a legfontosabb ezek közül kétségtelenül a szőke bestia és az aszketikus pap küzdelme a hatalomért. Ebben a történetben különösen az a mozzanat a figyelemre méltó, hogy a szőke bestia a közvetlenséget, míg az aszketikus pap a közvetettséget képviseli. A szőke bestia, azaz a nemes, előkelő harcos nem iktat be különbséget a felmerülő vágyai, törekvései és tette közé, egyenesen és egyszerűen elveszi azt, amire szükséglete támad, s becsületesen, minden nehezítés nélkül ontja ki ellenségei belét. Az általa kifejlesztett morális értékelési rend is megfelel ennek a magatartásmódnak. Ezen értékelés pozitív jellemvonásait a nemeslelkűség, a bátorság, a derekasság, a becsületesség jelentik, míg a másik oldalon a hitványság, a félresikerültség, a közönységesség, méltatlanság állnak. Ez az értékelési mód a pozitív önigenlés kifejeződése, az értékelő egész egyszerűen önmagát teszi meg mércének.

Az aszketikus pap viszont éppen azt a tehetetlenségből fakadó bosszúvágyat és rosszérzést szervezi meg, amelyet a szőke bestia önigenlő kegyetlensége vált ki. A hitványak és gyávák képtelenek egyenesen szembeállni az

erősekkel, ám meghunyászkodásuk, beletörődésük nem múlik el nyomtalanul: tehetetlenségük mint féreg rág bennük, kialakítva a ressentiment érzületét. A tehetetlenség és bosszúvágy érzését szervezi új értékelési móddá az aszketikus pap. Ezen értékelési mód egyik elsődleges célja az, hogy belülről aknázza alá a szőke bestiát, a másik pedig az, hogy fölmagasztosítsa a gyávát és a tehetetlent. Ennek megfelelően itt a pozitív értékek az alázatosság, a megbocsátás, önmegtagadás, a negatívak pedig a gonoszság, az érzékiség, erőszakosság.

Az aszketikus értékelési rend kialakulása azonban Nietzsche szerint többet jelent mint egyszerű értékcsere; egyfelől az emberi létezés elmélyülését, új dimenziókkal való gazdagodását jelenti, másfelől azonban az ember végzetes megbetegedését is magával hozza. Az elmélyülés részben a közvetítettség kialakulásával függ össze. A szőke bestia típusa, mint láttuk, *nem* iktat be különbséget a megkívánás és a tett közé. „Az erősségtől azt követelni, hogy *ne* erősségként mutakozzék ... értelmetlen lenne. A ... népi morál úgy különbözteti meg az erősséget az erősség megnyilvánulásaitól, mintha az erősség mögött egy indifferens szubsztrátum állna, amelynek szabadságában állna, hogy erőt fejtse-e ki avagy sem.” (KSA 5 279. o., magyarul: 18. o.) Ezzel szemben az aszketikus értékrend hívei, akik gyávák és gyengék a cselekvéshez, azt mondják, legyünk jók, s tegyünk különbséget vágyaink és cselekedeteink között. „Az efféle embernek az önfenntartás, az önigenlés ösztönéből adódóan *szüksége* van az indifferens, választani képes 'szubjektum'-ba vetett hitére, amelyben minden hazugság szentesíti magát. ... A szubjektum ... ezért volt mindmáig a legjobb hittétel a Földön, mert lehetővé tette a halandók többségének ... azt a szublimált önbecsapást, hogy a gyengeséget magát szabadságként ... értelmezze. (KSA 5 280. o., magyarul: 19. o.)

Nietzsche e könyvében a bensőségesség és szabadságtudat kialakulásának másik történetét is elmeséli, e történet sokkal régebbre nyúlik vissza, mint az előző, a történelem előtti (*vorhistorisch*) időkben játszódtott le. E történet egyfelől a felelősség, az ígérni tudás és a szuverenitás, másfelől pedig a rossz lelkiismeret kialakulásának a története.³ A történet első felvonása az az évezredekken keresztül folytatott szörnyűséges mnemotechnikai nevelés, amellyel megtanították az embereket emlékezni. Nietzsche érzékletesen idézi fel a korabeli kínzási módszerek sokféleségét, melyekben

³ „A második értekezés a lelkiismeret lélektanát mutatja be: a lelkiismeret *nem* Isten hangja az emberben, mint általában hiszik, hanem a kegyetlenség ösztöne, befelé fordul, miután nem tud kitörni és kirobbanni.” (KSA 6 352. o. és 766. o.)

a „mnemonika legerőteljesebb segédeszközét” látja. (KSA 5 295. o., magyarul: 27. o.) A büntetés legfőbb alapelvét azonban a hitelező – adós viszonyból vezeti le, eszerint ebben a korai időszakban „egyáltalán *nem* azért büntettek, mert a gonosztevőt a tettéért felelősnek tartották”, hanem azon elv szerint, hogy „minden kárnak megvan valahol az ekvivalense, és ténylegesen vissza lehet fizetni, akár a kártevő *fájdalma* révén is.” (KSA 5 298. o., magyarul: 28. o.)

A legnagyobb hatást azonban nem azokra gyakorolta a büntetés, akik azt elszenvetdék, hanem azokra, akik félték a büntetéstől, s emiatt elnyomták magukban azokat a törekvéseket, melyek esetleg büntetéshez vezethettek volna. „Mindazon ösztönök, amelyek a környezet felé nem találnak levezetést, *befelé fordulnak* – ez az, amit az ember *belsővé válásának* (*Verinnerlichung*) hívok ... Az egész belső világ, amely eredetileg olyan vékony, mintha két bőrréteg között feszülne, olyan mértékben vált szét és nyílt meg, nyert mélységet, szélességet, magasságot, ahogy az ösztönök külső levezetése *gátoltta* vált.” (KSA 5 322. o., magyarul: 40. o.) Nietzsche erőteljes megfogalmazással azt írja le, hogy miként válik az emberi egzisztálás mélységét tekintve többdimenzióssá, miként válik e rétegzett struktúra az ember számára *előfeltevéssé*.

Nietzsche két története olvasatunk szerint bizonyos, a modern európai ember egzisztenciális strukturáját meghatározó előfeltevések kialakulását írja le, olyan előfeltevéseket, melyek nem csak az uralkodó morál értékelési módját határozzák meg, ám a moralitás, a bensőségeség, az önmagukhoz való viszony mikéntjét, belső összefüggéseit is rögzítik. E történetek elmesélésének terápiás célja van, e kialakult előfeltevésekből szeretné Nietzsche *kigyógyítani* az európai emberiséget, illetve új előfeltevéseket szeretne kialakítani a jövő emberisége számára. Ha a fent bevezetett fogalmunkat, a 'transzcendentális történet' fogalmát Nietzsche genealógiájára alkalmazzuk, a következőkre juthatunk:

Nietzsche által elmesélt történetek transzcendentálisak abban az értelemben, hogy az emberi létezés olyan szerkezetváltásait írják le, mely szerkezetek az emberi viszonyulások *lehetőségeit szabályozzák*. Ráadásul Nietzsche olyan dimenziók *kialakulásáról* beszél, melyek egészen új tevékenységek kibontakozását *teszik lehetővé*. Külön figyelmet érdemel, hogy itt bizonyos az emberi cselekvést és szenvedést szabályozó lehetőségfeltételek *létrejöttéről* van szó. A terápiás kísérlet maga is arra utal, hogy az előfeltevések szintjén bekövetkező változások igenis *lehetségesnek tűnnek*. Nietzsche szerint ezek a mélységi dimenziók ténylegesen létrejönnek, a történelem ennyiben az emberi létet szabályozó előfeltételek kialakulásának

a története. Ám e történetek mélyén mégis egységes és átfogó *a priori* elvet tételez Nietzsche, amely nem más, mint a hatalom akarása. Ez az *a priori* elv az összes, fent vizsgált átalakulás alapjául szolgál: a szőke bestiát éppúgy ez az elv irányítja, mint a *ressentiment* indulatait értékelési móddá szervező aszketikus papét.

A hatalom akarása⁴ Nietzsche elképzelése szerint az ember, s minden élőlény azon legbelső törekvése, hogy erőit, lehetőségeit, képességeit gazdagítsa, növelje, erősítse.⁵ A lehetőségek gazdagítása, illetve ezekkel a kiterjesztett lehetőségek tényleges kibontakoztatása mint formális alapelv, a fent elemzett történetek végső hajtóerejét adja. Az egyik oldalon tehát új értékelési módoknak, az emberi létezés új előfeltevéseinek kialakulását látjuk, a másikon pedig egy olyan eleve adott, átfogó törekvést, amely a lehetőségek megsokszorozását, kiteljesítését célozza. Ennyiben a hatalom akarását olyan formális transzcendentális elvként értelmezhetjük, amely új értékelési módok, új *a priorik* kialakulásának *alapjaként és motorjaként hat az emberi történelemben*. „A hatalom akarására leltem mindenütt, ahol csak előre akadtam ... e titkot pedig maga az élet árulta nékem: 'Íme – mondotta –, az vagyok én, aminek mindig fölül kell múlnia önmagát.'” – írja Nietzsche a *Zarathustrában*. (KSA 4 148., magyarul: 142.o.) Az önmeghaladás (*Selbst-Ueberwindung*) pedig nem más mint önmagunkon való *túllépés*, azaz transzcendencia.⁶

A hatalom akarását eszerint az önmeghaladás, azaz a transzcendencia elvéként értelmezhetjük, mely elv ott bábáskodik minden új értékétételező

⁴ E kulcsfogalomhoz lásd Jaspers 1981 299-309. o., Deleuze 1999 84-89. o., Ottmann 2000 351-355. o., Gerhardt 135-142. o., Heidegger 1961 II. köt. 263-272. o.

⁵ „Az 'erő' győztes fogalma, amellyel fizikusaink megteremtették Istent és a világot, még egy kiegészítésre szorul: egy belső világot kell elismerni a számára, amelyet 'a hatalom akarásának' nevezek, vagyis a hatalom kinyilvánítására irányuló kielégíthetetlen vágyat; avagy a hatalom használatát, gyakorlását, mint alkotó ösztönt, stb. A fizikusok éppúgy nem tudják kiiktatni elveik közül a 'távolba hatást': mint a taszító (vagy vonzó) erőt. Mit sem segít ez: minden mozgást, minden 'jelenséget', minden 'törvényt' csak egy belső történés (innerliches Geschehen) tüneteként lehet megragadni és az ember analógiáját a végsőig kiaknázni. Az állatnál lehetséges az, hogy minden ösztönét a hatalom akarásából vezessük le: a szerves élet minden megnyilvánulását úgyszintén egyedül ebből a forrásból.” (KSA 11, 563. o.)

⁶ „Ha Nietzsche azt mondja, az élet lényege az élet fokozása (Lebenssteigerung), akkor az a kérdés merül fel, hogy mi tartozik egy ilyen fokozás lényegéhez. Fokozás, és főképp az olyan, amely a fokozottban és ő maga által lesz végrehajtva, nem más mint *önmagán túl nyúlás* (*Über-sich-hinaus*).” (Heidegger 1961 I. köt. 489. o., v.ö. még II. köt. 264. sk. o.)

aktusnál. Az új értékelési módok, melyek egyedi történeti események következtében jönnek létre, idővel az emberi egzisztálás előfeltevéseivé válnak. Nietzsche tehát – bevezetett szóhasználatunkkal – a morál transzcendentális történetét mesélte el, mégpedig úgy, hogy nem csak az előfeltevésekben bekövetkező szerkezetváltásokat írta le, hanem azt a formális *a priori* elvet is megnevezte, mely ezeket a szerkezetváltásokat átfogó elvként meghatározza.